

MARC RAKOVSKI *

A szovjet típusú társadalom

A kapitalizmust Marx a termelési eszközök magántulajdonával, a termelés szubjektív és objektív feltételeinek szétválásával definiálja. De azt is megállapítja, hogy mindez egy általánosabb feltételen alapul: elterjed az árutermelés; a gazdasági folyamatokat integráló intézményrendszer formálisan elválik a nem-gazdasági intézményektől. Még általánosabban: formális autonómiával rendelkező, speciális intézmények jönnek létre a társadalmi funkciók és érdekek egy nagy részének a szolgálatára.

A formális autonómia természetesen nem zárja ki a tényleges függést. Mégis, más az olyan társadalom, ahol az intézményeknek legalább egy része formálisan független a többi intézménytől, mint az olyan, ahol minden intézmény egyetlen irányítási hierarchiának van alárendelve. Ez az intézményes különbség választja el a kapitalista típusú társadalmakat a szovjet típusú társadalmaktól.

Részlet, rövidítve.

A Les Temps Modernes 1974 decemberi számában, « Le marxisme devant les sociétés est-européennes » címen jelent tanulmány fordításából.

Marc RAKOVSKI — magyar szerző álneve.. Rakovskinak 1977-ben, a párizsi Savelli kiadónál jelent egy könyve is: Le marxisme face aux pays de l'Est.

A szovjet típusú társadalmak irányítási rendszerét általában döntési és ellenőrzési jogok piramisaként szokták leírni: minden központ abszolút hatalommal rendelkezik az alárendelt egységek felett, és ugyanakkor abszolút módon alárendelődik a magasabb szintű központoknak. De ilyen rendszerek csak az ideológiai mítoszokban léteznek. Mindig előfordulnak előre nem látott változások, amelyekre közvetlenül, előzetes utasítások nélkül kell reagálni. Így a legnagyobb fokú centralizálás sem tudja kiküszöbölni a döntések bizonyos mérvű decentralizáltságát.

Továbbá, a központi döntésekhez szükséges információkat rendszerint maguk a végrehajtók szállítják, akik ily módon befolyásolni tudják a döntéseket. A gazdasági irányítás csatornáin nemcsak tervek és utasítások áramlanak, hanem a végrehajtás nehézségei miatti panaszok is. A legcentralizáltabb irányítási rendszer is a parancs és az alkudózás valamilyen kombinációján alapul.

Ahol függőség van, ott a felsőbb szerv parancsokat adhat az alárendelt szerveknek, de magát a függőségi viszonyt nem a parancsok tartják fenn. Hanem olyan intézményes berendezkedések, mint az, hogy a központi hatóságok monopolizálják a vállalatvezetők kinevezésének és leváltásának jogát; hogy ugyanaz az irányítási hierarchia ellenőrzi az összes beruházási és hitelnyújtási szervezeteket, amelynek a vállalat is alá van rendelve; hogy ott a hierarchia politikai elágazása — a párt — melynek központja a felsőbb hatóságokat ellenőrzi, helyi szervei pedig a vállalatokat.

Ha úgy tetszik, ez azt jelenti, hogy a szovjet rendszerű társadalmakat nem lehetetlen liberalizálni: döntési rendszerük decentralizálható anélkül, hogy a függőségi struktúra széthullana. De egyben azt is jelenti, hogy a lehetséges liberalizálás szükségképpen korlátokba ütközik: nem alakulhatnak ki autonóm szervezetek. Márpedig egész intézményi szférák vannak, amelyek csak akkor képesek működni, ha a hozzájuk tartozó szervezetek autonómok.

*

Az egyik ilyen intézményrendszer a piac.

Persze részben definíció kérdése, hogy létezik-e piac a szovjet típusú társadalmakban. Ha a piac fogalmán nem értünk egyebet, mint egy sor intézményesített cselekvést, ahol a felek nincsenek eleve kijelölve, akkor a szovjet rendszerű gazdaságnak még a legcentralizáltabb változata is kiterjedt piaci műveleteket foglal magában. Ha azonban egyszersmind szabályzó mechanizmusnak is tekintjük a piacot, amely ellenőrzi a vállalatok magatartását és a termelést a fogyasztáshoz igazítja, akkor a piac még a legdecentralizáltabb szovjet rendszerben is csak periférikus jelenség lehet. A piac csak akkor szabályozhatja a vállalatokat, ha a gazdasági szervezet nem akadályozza meg őket piaci lehetőségeik optimális kihasználásában. A szovjet rendszerű gazdaságokban ez a feltétel nem teljesülhet.

A vállalati érdek nap mint nap összeütközik a hatóságok által képviselt érdekekkel. És mi sem természetesebb: a hatósági érdek fölébe kerekedik a vállalati érdeknek, akár van kötelező utasítás, akár nincs. Hiszen a felső vezetés a hatalmi eszközök egész arzenáljával rendelkezik: kinevez, levált, jutalmaz, büntet, rendelkezik a beruházható tőke felett, érvényt szerezhet a pártfegyelemnek. Másfelől azonban az engedelmes vállalatot kárpótolni kell a kedvező lehetőségek elmulasztásáért. A vállalatvezetők ellennyomással felelnek a felülről jövő nyomásra: különleges szubvenciókat, adókedvezményeket, beruházási hiteleket, fizetési haladékokat kérnek. Ezért a vállalatok életképessége még a legdecentralizáltabb döntési rendszerben is kevésbé függ piaci hatékonyságuktól. Az utasítások megritkulása és a vertikális alkudozás gyakoribb válása még nem szünteti meg a hierarchikus szabályozás rövidzárlatát. Nem veti alá a vállalatokat a piac horizontális szabályozásának.

*

A társadalmi szervezetek működésének is minimális feltétele, hogy függetlenek legyenek azoktól az intézményektől, amelyeknek az ellenőrzésére létrehozták őket. Ezért a szovjet típusú társadalmakban nem beszélhetünk

társadalmi szervezetekről. Nincs olyan társadalmi érdek, amely körül külön koalícióban — pártban vagy szakszervezetben — megszerveződhetne valamilyen embercsoport.

Ezt a következményt könnyű levonni. Sokkal nehezebb megmagyarázni, hogy mégis van párt és van szakszervezet. Ezek az intézmények nem funkció nélküli maradványok, jóllehet nem is egy lehetséges demokrácia készen adott keretei. Bármilyen paradox is, éppen a társadalmi mozgalmak kihalása biztosítja a mozgalmoszerű formák továbbélését.

Hogy valamely intézményrendszer a nyílt erőszak állandó alkalmazása nélkül is működni tudjon, képesnek kell lennie rá, hogy kanalizálja az elidegenedett embercsoportok törekvéseit. Innen a mozgalmoszerű formák egyik funkciója a szovjet típusú társadalmakban. Másrészt minél kevésbé fordulhat elő, hogy az ellentétes érdekek külön szervezetek nyílt harcában ütköznek meg egymással, annál könnyebben válnak az irányítási hierarchia különböző szintjei és elágazásai különböző partikuláris érdekek hordozóivá. Ha ezt a partikularizmust nem tartják kordában, akkor az egész hatalmi rendszer dezintegrálódhat. Innen a mozgalmoszerű formák másik funkciója.

A mozgalmoszerű intézmények a szovjet típusú társadalom védelmi berendezkedései: ezek akadályozzák meg, hogy autonóm szervezetek jöjjenek létre az átfogó hierarchiával szemben. A pártnak elsősorban az a dolga, hogy visszaszorítsa a hatalmi hierarchián belül fellépő partikuláris érdekeket. A társadalmi munkamegosztás által meghatározott érdekek eloszlanak a funkcionális irányítás különböző elágazásai és szintjei között. Ezzel szemben a párt pusztá hierarchia, vagyis a központ és a végrehajtó szervek közötti technikai közvetítés. Jóllehet felépítése követi a funkcionális irányítás tagozódását, benne magában nem érvényesül a munkamegosztás elve. A funkcionális hierarchia a specializált tevékenységek összességét szabályozza, míg a párt magát ezt a hierarchiát. Minden területen ugyanazt a funkciót tölti be: politikai ellenőrzést gyakorol és visszafogja a centrifugális törekvéseket.

Ám a párt nemcsak adminisztratív hierarchia. Nemcsak alkalmazottai vannak, hanem tagjai is. S így minden területen kettős ellenőrzést gyakorol a vezetők fölött. Mint intézményi szerepek betöltőit, ellenőrzi őket a közte és a funkcionális vezetés között fennálló függési kapcsolatok révén. Mint párttagokat, a saját szervezetei révén ellenőrzi őket. Ez a kettős ellenőrzési mechanizmus magyarázza meg az összefüggést a párt mozgalmoszerű felépítése, a párt és az irányítási rendszer többi elágazása közti viszony, valamint a párttagsággal járó szelekciós előnyök között.

A hatalmi hierarchián «kívül» álló csoportok — a többség — törekvéseinek kanalizálásában a párt mellett szerepet kapnak a szakszervezetek is. Kétségtelen: a szakszervezeti bürokrácia a kapitalizmusban is igyekszik a hatalom csúcsain zajló, ritualizált alkudozássá változtatni a bér munka és a tőke közti közvetlen, nyílt konfliktusokat. Ám a kapitalizmusban a szakszervezeti bürokrácia független tárgyalópartnere, nem pedig formálisan alárendelt része a gazdasági és politikai hatalomnak. Tehát képesnek kell lennie rá, hogy nyomást gyakoroljon a hatalomra. Ehhez pedig ellenőrzött, ám mégis militáns helyi szervezetekre van szüksége.

Egészen más a logikája a szovjet típusú szakszervezetek működésének. A gazdasági vezetéstől persze ezek sem függenek közvetlenül. Mégis hozzájuk vannak kötve a párt révén; a párt «vezető szerepét» működési szabályzatuk formálisan is elismeri. A párt képviseli velük szemben a hatalmi rendszer általános érdekeit. Nekik sem engedi meg, hogy partikuláris érdekek kikristályodási pontjává váljanak. Nem állíthatják szembe a munkások érdekeit a gazdasági vezetés érdekeivel.

Elhamarkodottan ítélnénk, ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy a szovjet típusú társadalmakban a munkások csupán két magatartás között választhatnak: vagy feltétel nélkül alávetik magukat a hatalomnak, vagy egyéni lázongásban juttatják kifejezésre frusztrációjukat. Mindkét magatartási mód igen gyakori a szovjet típusú társadalmakban. Ám bizonyos lehetőség van a célracionális, kollektív cselekvésre is. A hatalom igyekszik fel-

bomlasztani a szolidáris munkaközösségeket, ám ez a törekvése gyakran ütközik akadályokba, így például a termelés technikai követelményeibe. Minél nagyobb szerepe van a munkafolyamatban a munkások együttműködésének, annál nagyobb mozgástér nyílik az együttműködő munkások előtt. Összehangolt, makacs taktikát vethetnek be érdekeik védelmében — például visszatartják a termelést. Az ellenállás egészen a vadsztrájkokig elmehet. De az akciók magasabb szintű koordinálásának eszközeit már monopolizálja a párt, a szakszervezet és a funkcionális igazgatás. Azok, akik « belül » vannak a hatalmi hierarchián, közvetve érvényt szerezhetnek érdekeiknek, hiszen ők töltik be a döntéshozói szerepeket. Ám azok, akik a hierarchián « kívül » vannak, a nyomásgyakorlás minden intézményes eszközét nélkülözik.

*

A modern fejlődés szovjet típusát az jellemzi, hogy hiányoznak belőle a formális autonómiával rendelkező szervezetek. Mind a funkcionális, mind a társadalmi szervezetek ugyanannak az átfogó irányítási hierarchiának rendelődnek alá. Ebben a rendszerben a gazdaság működését nem ellenőrzik a piac önszabályozási mechanizmusai. Ugyanígy nem ellenőrzik a hatalom működését az ellentétes társadalmi érdekek megütköztetésének demokratikus mechanizmusai. A rendszer esetleges decentralizálása nem változtathat ezen a helyzeten.

Ám ebből nem következik, hogy a decentralizálás semmi. Ha több az alkudozás és kevesebb az utasítás, ha a párt kevesebbet avatkozik be a funkcionális vezetés ügyeibe, ha a társadalom integrálásában növekszik a mozgalmos szervezettek szerepe és csökken a nyílt represszióé, akkor a rendszer jobban működik. Csakhogy a vertikális alkudozás nem vezet el a horizontális piaci szabályozáshoz, mint ahogy a szakszervezetek liberalizálása sem vezet el a szakszervezeti szabadsághoz. A szovjet típusú társadalmak intézményi struktúrája abszolút határt húz a rendszer belső demokratizálása elé.